

H. Pirenne, 'Les périodes de l'histoire du capitalisme'

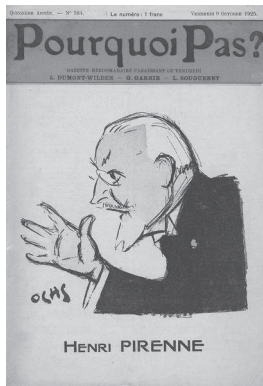
Je ne me propose, dans les pages suivantes, que d'exposer une hypothèse. Peut-être, après les avoir lues, la trouvera-t-on insuffisamment fondée. Et je n'hésite pas à reconnaître que la pénurie de travaux se rapportant à mon sujet serait de nature à décourager plus d'un esprit prudent. Mais d'autre part, je suis convaincu que tout essai de synthèse, si prématuré qu'il apparaisse, ne peut qu'être utile aux recherches, à condition qu'on le donne en toute franchise pour ce qu'il est. [...]

J'ai cru remarquer qu'aux diverses périodes [de l'histoire économique] correspond une classe distincte de capitalistes. [...] A chaque transformation du mouvement économique se produit une solution de continuité. Les capitalistes qui ont jusqu'alors déployé leur activité se reconnaissent incapables de s'adapter aux conditions qu'exigent des besoins jusqu'alors inconnus et requérant des méthodes inemployées. Ils se retirent de la lutte pour se transformer en une aristocratie dont les membres, s'ils interviennent encore dans le maniement des affaires, n'y interviennent plus que d'une manière passive, en qualité de bailleurs de fonds. A leur place surgissent des hommes nouveaux, hardis, entreprenants, se laissant audacieusement pousser par le vent qui souffle et sachant disposer leurs voiles suivant sa direction, jusqu'au jour où, cette direction se modifiant et désorientant leurs manœuvres, ils s'arrêtent à leur tour et s'effacent devant une équipe pourvue de forces fraîches et de tendances neuves. Bref, on ne constate pas la permanence à travers les siècles d'une classe de capitalistes se développant d'un mouvement continu. Tout au contraire, il y a autant de classes de capitalistes qu'il y a de phases dans l'histoire économique.

L'esprit qui se manifeste maintenant [16e eeuw] dans le monde des affaires est ce même esprit de liberté qui anime le monde intellectuel. Dans une société en voie de transformation, l'individu affranchi se permet toutes les audaces. Il méprise la tradition, il s'abandonne avec ivresse à sa virtuosité. Plus de limites à la spéculation, plus d'entraves pesant sur le commerce, plus d'intervention du pouvoir dans les rapports entre employeurs et salariés. Le plus habile l'emporte. [...] Bien rares sont les descendants des gens d'affaires du XIVe siècle parmi ceux du XVe et du XVIe siècle.

On peut affirmer sans risque de se tromper que les artisans des progrès gigantesques de l'économie internationale, de l'activité débordante qui remue le monde, ont été, comme à l'époque de la Renaissance, des parvenus, des self-made men. Comme à l'époque de la Renaissance encore, ils n'ont foi que dans l'individualisme et le libéralisme. Rompant avec les traditions de l'ancien régime, ils prennent pour devise : « Laissez faire, laissez passer ». Ils poussent à l'extrême les conséquences du principe. Une concurrence effrénée les met aux prises les uns avec les autres et suscite bientôt, au sein du prolétariat qu'ils exploitent, la résistance du socialisme.

Je ne cherche pas à me dissimuler combien cette rapide esquisse de l'évolution du capitalisme à travers mille ans d'histoire est incomplète. Je ne la donne que pour une simple hypothèse reposant sur la connaissance bien imparfaite encore que nous possédons des divers moments du développement économique. [...] Elle montre que la croissance du capitalisme ne présente point un mouvement rectiligne, mais une série de poussées interrompues par des crises et ne se prolongeant pas les unes dans les autres.

Henri Pirenne, geportretteerd door Jaques Ochs (1925)

resolutie niet goed.

Hoe Henri Pirenne de ondraaglijke lichtheid van de voorbarige synthese verdedigde

Walter Prevenier

Prof. em. Dr. W. Prevenier was tot aan zijn emeritaat hoogleraar in de Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit Gent

'Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme' (1914)

De publicatie van Henri Pirenne die me ongetwijfeld het nauwst aan het hart ligt is het uitdagend artikel 'Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme'. Het verscheen in 1914, in het discrete *Bulletin* van de *Académie royale de Belgique*, maar tevens, nog in hetzelfde jaar, met aanzienlijk meer weerklank in Engelse vertaling in *The American Historical Review*.¹ Het jaartal 1914 is cruciaal in dit verhaal. Zowel in de wereldgeschiedenis als in het persoonlijk leven en in het oeuvre van Pirenne is nadien niets meer als voorheen. Na de wereldoorlog ging de historicus inderdaad veel van zijn vroegere zekerheden en overtuigingen in vraag stellen, verkleurde zijn geloof in historisch determinisme en collectieve krachten goeddeels, maar zeker niet totaal, tot geloof in het toeval en het eenmalige en in de impact van het individu.² 'Les périodes' is dan ook een mooi sluitstuk voor de 'condition humaine' van de 19e eeuwse Pirenne, gepokt en gemazeld in het historisch materialisme van Karl Marx, Hippolyte Taine en Karl Lamprecht, maar ook in het vakmanschap van de toen in de Parijse Ecole des Chartes en aan de Duitse universiteiten gekoesterde gesofistikeerde bronnenkritiek.

Het fragment uit 'Les périodes' dat ik uitkoos voor dit colloquium is karakteristiek en verhelderend voor meer dan één facet van Pirenne's persoonlijkheid, van zijn interessesferen en zijn methodologische benaderingen. Alleen reeds de titel suggereert dat Pirenne in hart en nieren een sociaal historicus wilde zijn, meer nog dan een economisch historicus of een politiek historicus. Zelfs in de 'Histoire de Belgique', dat toch in de eerste plaats een politiek concept lijkt te zijn, reveleert *close reading* dat de sociaal-economische facetten aanzienlijk meer centraal staan dan de politiek-institutionele aspecten.³ Meer zelfs, Pirenne poneert dat de samenhang van de diverse vorstendommen in

1 H. Pirenne, 'Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme', *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres*, n° 5 (1914), 258-299 ; Engelse vertaling : 'The stages in the social history of capitalism', *The American Historical Review*, 19, n° 3 (1914), 494-515.

2 In 1918 vinden we een eerste weerklank hiervan in een van de vele notities die Pirenne maakte tijdens zijn Duitse gevangenschap: B. & M. Lyon, 'Réflexions d'un solitaire by Henri Pirenne', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 160 (1994), 233.

3 J. Tollebeek, 'Henri Pirenne', *Kritisch Denkerslexicon*, 32 (Alphen aan den Rijn - Brussel 2003), 9; Tollebeek

de Zuidelijke Nederlanden in essentie gestimuleerd is geworden door de economische en de sociale netwerken en interacties, en dat ze zich naar de buitenwereld manifesteerden als een sociaal-economisch cluster, lang voordat de Bourgondische hertogen het politiek concept van de personele unie deden evolueren tot echte staatsvorming.⁴

Ten tweede weerspiegelt 'Les périodes' op overtuigende wijze Pirenne's onvoorwaardelijk geloof in cyclische processen en recurrenties in het verleden. Vandaar elliptische uitspraken zoals: 'il y a autant de classes de capitalistes qu'il y a de phases dans l'histoire économique',⁵ en 'la régularité vraiment étonnante de la périodicité des phases de liberté économique et des phases de réglementation'.⁶ Zijn grote these in deze luidt dat de ontwikkeling van het kapitalisme door de eeuwen heen geen lineair proces is geweest, wel een cyclische curve, waarbij elke fase van economische groei en groeiende vrijheid werd gevolgd door een periode van stagnatie en sterke regulering. De generatie van conservatief geworden ondernemers wordt telkens weer uitgedaagd door 'homines novi', die nieuwe kaarten met progressieve ideeën op tafel leggen, en die door hun talent een nieuwe dynamische generatie worden.

Een derde citaat weerspiegelt de durf van Pirenne om zich aan een synthetische these te wagen, lang vooraleer uitputtende voorstudies voorhanden zijn. 'Je n'hésite pas à reconnaître que la pénurie de travaux se rapportant à mon sujet, ... serait de nature à décourager plus d'un esprit prudent'. Zoveel is duidelijk: Pirenne wenste niet als een voorzichtig onderzoeker bekend te staan. En hij had daar goede argumenten voor: 'je suis convaincu que tout essai de synthèse, si prématuré qu'il apparaisse, ne peut qu'être utile aux recherches, à condition qu'on le donne en toute franchise pour ce qu'il est.'⁷ De legitimatie van de voorbarige synthese verdient meer toelichting.

Pirenne hanteert in deze studie, zoals in menig andere, een flamboyante schrijfstijl. De opkomst van een nieuwe dynamische generatie ondernemers wordt in 'Les étapes' met beelden en metaforen gepresenteerd: 'à leur place surgissent des hommes nouveaux, hardis, entreprenants, se laissant audacieusement pousser par le vent qui souffle et sachant disposer leurs voiles suivant sa direction'.⁸ Je hoort Pirenne hier peroreren voor zijn studenten. Deze vormgeving mag allerminst verbazen wanneer we zijn vroegere discipelen horen getuigen over zijn colleges. De enthousiaste doceerstijl werd treffend grafisch uitgebeeld in een karikatuur uit 1925 door student Jacques Ochs.⁹

Een vijfde facet is niet minder belangrijk. In 'Les périodes' laat Pirenne expliciet en schaamteloos zijn ideologische voorkeuren en empathieën blijken. Zo koppelt hij de dynamiek van de 16e eeuwse kooplieden aan de vrijheidsidealen van de humanisten: 'L'esprit qui se manifeste maintenant dans le monde des affaires est ce même esprit de liberté qui anime le monde intellectuel. Dans une société en voie de transformation, l'individu

schrijft deze voorkeur toe aan de invloed van Karl Lamprecht op Pirenne.

4 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, 7 vol. (Brussel 1900-1932); in dl. 2, 3e ed., 1922, 172: 'il a été donné aux ducs de Bourgogne d'achever l'œuvre d'unification commencée bien avant eux'.

5 Pirenne, 'Les périodes', 260.

6 Pirenne, 'Les périodes', 299.

7 Pirenne, 'Les périodes', 258.

8 Pirenne, 'Les périodes', 259.

9 Op de cover van het weekblad 'Pourquoi Pas?', Oktober 9, 1925 (Univ. Bibliotheek, Gent, P 2180).

affranchi se permet toutes les audaces'.¹⁰ Hij is dit gedrag duidelijk genegen, en we horen hier een onmiskenbaar bewonderaar van de vrijheidsidealen van de Verlichting en van het laat-19^e eeuwse liberalisme aan het woord. Uit vele andere statements van Pirenne blijkt evenwel dat hij een liberaal is met uitgesproken respect en begrip voor de arbeidersbeweging en –emancipatie. De schijnbare paradox van dit dubbel spoor ligt veranderd in levensloop en loopbaan van de historicus.

Pirenne, liberaal kind van zijn tijd

Mijn stelling is dat Pirenne, zoals vrijwel elk historicus en nagenoeg elke menswetenschapper, een authentiek kind van zijn tijd was. Zodra men zijn werk leest met de ogen van vandaag vind je op elke pagina het filigraan van een samenleving die met gretigheid geloofde in de maakbaarheid van mens en wereld, in de zin van de onbeperkte economische groei, in de verspreidbaarheid van het Westers 'democratisch' model. Het economisch succesverhaal van zijn vaderland sinds 1830, de vroege participatie, meteen na Engeland, in de industriële revolutie, de snelle introductie van de spoorweg, de Belgische export van deze en andere technologieën naar Egypte en andere buitenlanden, de schijnbaar onuitputtelijke energiebron van de steenkool, de export van metaalproducten, de Luikse wapenindustrie, brachten hem tot een onvoorwaardelijk vooruitgangsoptimisme, althans tot aan de aanvang van de eerste wereldoorlog. En toen hij aan de Luikse Universiteit geschiedenis ging studeren, vanaf 1879, was de verleiding groot om antecedenten van dit economisch verhaal te gaan zoeken, en te vinden, in het verleden van de oude Nederlanden.

Meteen staan we hierbij voor een potentiële paradox. Enerzijds is Pirenne ongetwijfeld een liberaal bourgeois, een sympathisant van de vrije-markt economie en was hij overtuigd dat economische groei enkel mogelijk was indien het gepaard ging met persoonlijke vrijheid. Uit vele hoofdstukken van zijn 'Histoire de Belgique' blijkt dat hij een en al bewondering was voor de hyperactieve *captains of industry* van zijn eigen 19e eeuw. In 'Les périodes' aarzelt hij niet het gedragspatroon van de zakenlui van zijn eigen tijd terug te projecteren naar hun 16e eeuwse voorgangers, zich daarbij enigszins bezonidend aan anachronisme door aan beide groepen het 19e eeus ideologisch concept 'liberalisme' toe te schrijven: 'comme à l'époque de la Renaissance, ils n'ont foi que dans l'individualisme et le libéralisme'.¹¹

Anderzijds is Pirenne zich echter ook bewust van de excessen van het wilde kapitalisme en van de noodzaak van een tegengewicht via syndicale actie en een socialistische politieke beweging. In 'Les périodes' aarzelt Pirenne niet de 19e eeuwse kapitalisten het verwijt van uitbuiting toe te sturen ('le prolétariat qu'ils exploitent') en hen te kapitelen omdat ze de goede principes van het kapitalisme doortrokken tot het vermaledijd extreem van het 'laissez faire, laissez passer'.¹² Pirenne heeft dan ook alle begrip voor de felle reacties vanwege dat uitgebuit proletariaat en voor de opkomst van een socialistische

¹⁰ Pirenne, 'Les périodes', 293–294.

¹¹ Pirenne, 'Les périodes', 297–298.

¹² Pirenne, 'Les périodes', 298.

partij. In deel 1 van de 'Histoire de Belgique' geeft hij er, om vergelijkbare redenen, de 13e eeuwse patriciërs fel van langs: 'Dans toutes les manifestations de la vie sociale, les patriciens affichent orgueilleusement leur prééminence'.¹³ In een latere publicatie uit 1933 formuleert hij trouwens een analoge kritiek op de kortzichtigheid van de 13e eeuwse gefortuneerde elites: 'le régime patricien avait fini par se transformer dans beaucoup de villes en une oligarchie ploutocratique'. Hij was de eerste historicus die inzag dat 'la chute du patriciat n'était pas seulement une question politique, elle était avant tout une question sociale'. Hij aarzelt zelfs niet te poneren dat de sociale conflicten in Vlaanderen rond 1300 wel heel dicht bij klassenstrijd stonden: 'la lutte prend de plus en plus l'apparence d'une guerre de classe entre les riches et les pauvres. Pourtant ce n'est là qu'une apparence'.¹⁴ Is het ook 'apparence' dat Pirenne mentaal op meer dan één ideologisch spoor zat? Ik denk het niet. In een lucide analyse uit 1977 heeft de Amerikaanse mediëvist John Mundy deze dubbele empathie haarscherp opgemerkt. Enerzijds noteert hij: 'the town, and its entrepreneurs or merchants, were the principal generative agents of human advancement', anderzijds 'Pirenne had a certain sympathy, and even love for workers'.¹⁵ Voor een dergelijke invalshoek bestaat een geschikte term: sociaal liberalisme. Laat dat nu net de niche zijn waarin Pirenne zich mentaal bewoog. Zijn familiale achtergrond kan het ten dele verklaren. Hij was de zoon van een textiel-industrieel uit het Waalse Verviers. Hij is weliswaar niet actief betrokken geweest in het bedrijf. Maar het is onwaarschijnlijk dat zijn interesse voor de economische problematiek niet sterk beïnvloed zou geweest zijn door wat zich rondom hem in zijn jeugd dagdagelijks afspeelde, inclusief de observatie van de noodzakelijke sociale onderhandelingen die zijn vader voerde met zijn werknemers.¹⁶ Maar er is ook een professionele verklaringsfactor. Tijdens zijn postgraduaat in Duitsland, in 1884-1885, leerde hij er, onder meer, Karl Lamprecht kennen, die hem vertrouwd maakte met het marxisme. Marxist is Pirenne er wel niet door geworden, maar hij kwam wel in de ban van de marxistische methodologie, van de Hegeliaanse dialectiek, en van het historisch materialisme.¹⁷ Bovenstaand citaat uit 1933 is daar een late echo van.

De sociaal-liberale analyse in veel van zijn publicaties beantwoordt overigens aan een concreet segment van het politieke spectrum in Pirenne's tijdskader, zeker in de decennia voor en na 1900. We bezitten geen expliciete getuigenissen over de concrete partijpolitieke keuzes van Pirenne. Uit sporadische opmerkingen, en uit de globale teneur van zijn publicaties, kunnen we geredelijk aannemen dat hij dicht stond bij de progressief-radikale vleugel van de liberale partij van voor 1914, waarvan Paul Janson de gangmaker was, in fel contrast met de conservatieve en doctrinaire stroming geleid door Jules Bara.¹⁸ Na de ontgoochelingen van de oorlog verloor Pirenne een goed deel van

13 Pirenne, *Histoire de Belgique*, deel 2, 3e ed., (Brussel 1922), 378.

14 H. Pirenne, *Histoire économique et sociale du moyen âge* (Parijs 1933); de drie citaten zijn te vinden in de 'nouvelle édition revue et mise à jour', Paris 1969: 173, 175, 177.

15 J. Mundy, 'Henry Pirenne: a European Historian', *Journal of European Economic History*, 6 (1977), 476 en 478.

16 B. Lyon, *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study* (Gent 1974), 5-25.

17 Lyon, *Henri Pirenne*, 129-134

18 P. Lefevre, 'L'organisation du parti libéral de 1846 à 1914', in : [Centre Paul Hymans], *Les libéraux de 1846 à 1996* (Brussel 1996), 35-40.

zijn liberaal optimisme, borrelde twijfel op aan de dynamiek en de levenskracht van het parlementair democratisch stelsel, ging hij overhellen in de richting van de pessimistische visies van Oswald Spengler en Johan Huizinga.

Hij mag dan wel geen politieke figuur geweest zijn in de enge betekenis van het woord, Pirenne werd na 1918 duidelijk een publieke figuur, een Belgisch icoon, en hij droeg als een cultureel ambassadeur het naoorlogs slachtofferbeeld van zijn vaderland uit, met name tijdens een lange reis door de V.S. in 1922, waar hij naast universitair ook politici toesprak, zoals zijn officiële ontvangst door president Warren Harding en door minister Herbert Hoover, voorzitter van de 'Commission for Relief in Belgium', en later Amerikaans president, illustreren.¹⁹ Het Duits imperialisme van Wereldoorlog I had hem dermate ontgoocheld, zijn gevangenschap in kampen en huisarrest in Duitsland, tussen 1916 en 1918, dusdanig geschokt, dat hij na de oorlog blijk gaf van felle anti-Duitse sentimenten, zo fel dat hij nog in 1923 Duitsers weerde uit het congres van de 'International Committee of Historical Sciences', dat hij brak met zijn vriend van jaren Karl Lamprecht, dat hij als rector van de Gentse universiteit een rectorale rede wijdde aan 'Ce que nous devons désapprendre de l'Allemagne', waarin hij afrekende met het ideologisch misbruiken van de wetenschap.²⁰ Uit correspondenties met zijn leerling Hans Van Werveke, in 1931, blijkt hoezeer hij bekommerd was over de opstoot van een nieuw Duits imperialisme, en over de door hem sinds lang verketterde sporen van fascisme en racisme in het opkomend Nazisme.²¹ Pirenne zit hier duidelijk op één lijn met Johan Huizinga's essay 'In de schaduwen van morgen', uit 1935.²²

Pirenne's affiniteit voor generalisatie, synthese en recurrentie

In 'Les périodes' demonstreerde Pirenne exuberanter dan ooit te voren zijn vermetelheid om fenomenen van vandaag terug te vinden in het verleden. De dynamische kapitalisten van Pirenne's eigen tijd worden zonder schroom terug geprojecteerd naar hun ambitieuze voorgangers uit de 16e, 14e en 9e eeuw. Pirenne beperkte zich met zijn projecties trouwens niet tot het sociaal-economische terrein. Hij heeft de techniek ook toegepast op het politiek concept 'democratie'. In 1910 produceerde hij daarover het uitdagende boek 'Les anciennes démocraties des Pays-Bas'.²³ De these luidde dat de middeleeuwse steden in de Lage Landen nooit hun spectaculaire opbloei zouden gekend hebben indien ze niet tegelijk een politiek stelsel hadden ontwikkeld dat een behoorlijk groot aantal kenmerken vertoonde van de democratieën van Pirenne's eigen tijd.

19 Lyon, *Henri Pirenne*, 298-302; H. Pirenne, 'Les universités américaines', *Le Flambeau*, 1923, 151-176.

20 Lyon, *Henri Pirenne*, 292-298.

21 Universiteitsbibliotheek Gent, Handschriftencabinet, Hs. III, 88, Archief Van Werveke, Map Pirenne; in een brief oktober 1931 over de recensie van deel I van Pieter Geyl's *Nederlandsche Stam*, luidt het: 'par ce temps de confusion intellectuelle et morale, il est réconfortant de constater que l'esprit critique conserve des fidèles'.

22 J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen, een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd* (Haarlem 1935); vertaald als: *In the Shadow of Tomorrow* (New York 1936).

23 H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (Parijs 1910); vertaald als: *Belgian Democracy* (Manchester 1915), en later als: *Early Democracies in the Low Countries* (New York, 1963).

Raymond Van Uytven in 1962²⁴, en Marc Boone in 2007²⁵, hebben hem terecht op de vingers getikt voor dit schoolvoorbeeld van anachronisme. Pirenne heeft nochtans niet op hen gewacht om zijn these van 1910 fors te nuanceren. In zijn 'Histoire économique et sociale' van 1933 luidt het: 'On donne souvent à l'insurrection des corporations de métiers contre le régime patricien le nom de révolution démocratique. Le terme n'est pas entièrement exact, si l'on entend par démocratie ce que le mot désigne de nos jours. La démocratie telle qu'ils l'entendaient n'était qu'une démocratie de privilégiés'. En nog: 'le régime patricien avait fini par se transformer ... en une oligarchie ploutocratique'.²⁶ Deze repliek, die in feite een flinke afzwakking is van zijn stelling uit 1910, demonstreert de intellectuele kloof tussen de Pirenne van voor en die van na de wereldoorlog.

De kern van de these in 'Les périodes', de afwisseling van dynamische en falende generaties van kapitalisten, en de recurrentie van fasen van economische regulatie en economische vrijheid, is de afwijzing van het unilineair model, dat een eenmalige opkomst van het kapitalisme in de 16e eeuw situeerde. In feite betekent het ook een repliek op de befaamde stelling van Max Weber, uit 1905, die de geboorte van het kapitalisme koppelde aan het Calvinisme.²⁷ Bij Pirenne is het religieus motief vervangen door een psychologisch gedragspatroon. In 'Les périodes' wordt Weber slechts terloops vermeld in een voetnoot. Maar in een van Pirenne's 'Réflexions', uit 1918, wordt het religieus argument heel expliciet verworpen.²⁸ In werkelijkheid mogen we aannemen dat Pirenne voor zijn generatie-thesis toch wel schatplichtig is geweest aan Weber, maar dan veeleer voor diens stelling over de Idealtypen.

In het boek van 1910 en het artikel van 1914 zat Pirenne nog geheel in de ban van zijn fascinatie voor de onbegrensde mogelijkheden van generalisatie dankzij het te hulp roepen van de sociale wetenschappen. Aan de Luikse universiteit en tijdens zijn eerste postgraduaat aan de Ecole des Chartes in Parijs (1883-1884) was Pirenne nog grotendeels de gevangene van het positivistisch vertrouwen in de macht van de kritische analyses, zonder al te veel afstand te nemen van de bronnen. Tijdens zijn tweede postgraduaat, in Duitsland in 1884-1885, bekwaamde hij zich niet alleen verder in de solide hulpwetenschappen, diplomatiek en paleografie: Gustav Schmoller in Berlijn maakte hem vertrouwd met de historische demografie, en wees hem ook op het nut van een sociologische invalshoek. Voor deze toen nog ongewone trend in het historisch vakwereldje vond hij een strijdmakker in de anti-Rankeaan Karl Lamprecht, die hem nog nadrukkelijker verleide tot een interdisciplinaire dialoog met de sociale wetenschappen,

24 R. Van Uytven, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden"', *Handelingen Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 16 (1962), 373-409.

25 M. Boone, '« Les anciennes démocraties des Pays-Bas ». Les corporations flamandes au bas moyen âge (XIVe - XVIe siècles) : intérêts économiques, enjeux politiques et identités politiques' in: *Tria economia e politica : le corporazioni nell'Europa medievale*, Pistoia, 13-16 maggio 2005 (Pistoia 2007), 187-228.

26 Pirenne, *Histoire économique et sociale*, 173.

27 M. Weber, *Die Protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus. Textausgabe auf der Grundlage der ersten Fassung 1904/05 mit einem Verzeichnis der wichtigsten Zusätze und Veränderungen aus der weiten Fassung von 1920* (München 2006).

28 Lyon, 'Réflexions d'un solitaire', 168-170; tijdens de laatste fase van zijn verbanning, in Creuzburg, kreeg Pirenne de kans boeken te onlenen in de Universiteitsbibliotheek van Jena, met name de vermelde studie van Weber, evenals die van W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (Leipzig 1911).

en tot het inschakelen van de Hegeliaanse dialectische verklaring van historische veranderingen. In heel wat passages van Pirenne's publicaties rond 1900 proeven we het effect van een aarzelende flirt met de Marxistische analyses. Ze bracht hem er toe met veel nadruk de sociaal-economische processen te zien als 'prime mover' in de historische evoluties. Sociaal-economische deterministische trekjes waren hem toen niet vreemd. Na de wereldoorlog is veel van deze overtuiging verdampt, en ging hij veeleer de notie toeval op het voorplan brengen. De trieste ervaring van zijn huisarrest in Duitsland had hem veel tijd bezorgd om over deze kwesties te piekeren. In de boeiende 'Réflexions' die hij in gevangenschap opstelde, merken we dat hij weliswaar blijft geloven in het nut van het inschakelen van de sociale wetenschappen, maar tevens kwam er twijfel in aan de notie onvermijdelijkheid van het Marxisme en het historisch determinisme, en aan de zin van het werken met al te abstracte modellen.²⁹ Enigszins paradoxaal zal Pirenne na 1918 niets inboeten van zijn talent voor grote syntheses en generalisaties, en zijn vertrouwen in de interdisciplinariteit. Het zijn deze kwaliteiten die de bewondering opwekten van Marc Bloch en Lucien Febvre, in dergelijke mate dat ze hem vanaf 1921 poogden te strikken voor de leiding van een nieuw tijdschrift, de 'Annales' dat deze principes zou koesteren, en dat inderdaad vanaf 1929 een methodologische omwenteling in het historisch bedrijf betekende. Pirenne weigerde de eer wegens eigen specifieke prioriteiten, publicatieplannen en rectorale en andere professionele verplichtingen, maar hij moedigde Bloch en Febvre nadrukkelijk aan³⁰, en leverde reeds voor het eerste nummer een bijdrage.³¹

Pirenne's meesterlijke beheersing van het comparatisme is overigens niet uit de lucht gevallen in 'Les périodes' van 1914. Het lijkt er op dat ook hier de toevalligheden van zijn professionele loopbaan een rol hebben gespeeld. In 1886 kwam Pirenne over van een leeropdracht in Luik naar de Gentse universiteit. Meteen werd hij uitgedaagd om zich te verdiepen in het verleden van de Vlaamse steden voor zijn persoonlijk onderzoek, en als promotor van Gentse thesisen. Tot dan toe waren de Luikse steden zijn 'cup of tea' geweest. Hij kreeg meteen gelijkenissen en verschillen tussen die regio's geserveerd. Het inspireerde hem tot een bijdrage in 1904 waarin hij het gedragspatroon en de handelstechnieken van kooplieden uit het Luikse Dinant en patriciër Boinebroke in het Vlaamse Dowaai naast elkaar legde. De slotzin is een mooi Pirenneans comparatief credo: 'des deux côtés, les mêmes causes ont produit les mêmes effets'.³² Dit is dan meteen een vroege knipoog naar Max Weber's Idealtypen these.³³

29 Lyon, 'Réflexions d'un solitaire', 214-216, 233.

30 B. & M. Lyon, *The birth of Annales history: the letters of Lucien Febvre and Marc Bloch to Henri Pirenne (1921-1935)* (Brussel 1991), 2-19.

31 H. Pirenne, 'L'instruction des marchands au moyen âge', *Annales* 1 (1929), 13-28.

32 H. Pirenne, 'La nature capitaliste des marchands-batteurs', in: 'Les marchands-batteurs de Dinant au XIVe et XVe siècle', *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 2 (1904), 442-449 (herdrukt in: H. Pirenne, *Histoire économique de l'Occident médiéval* (s.l. [Brugge] 1951), 531. Dezelfde idee is ook te vinden in Pirenne's *Histoire de Belgique*, 1 (Brussel 1902), 392; eveneens in 1910, in: *Les anciennes démocraties*, 31.

33 Weber formuleerde deze thesis reeds in 1904, zie M. Weber, *Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis* (Tübingen 1904), 190-194.

'Mahomet et Charlemagne': gedurfde one-liner en eindeloze provocatie

Pirenne's posthuum (1937) verschenen *opus magnum* 'Mahomet et Charlemagne' is een van de meest bewierookte en tegelijk verguisde historische werken uit de 20^e eeuw.³⁴ Kenneth Frank, expert Islam geschiedenis gaf, in 1993, een perfecte verklaring voor de vitaliteit van Pirenne's boek. Enerzijds stipte hij aan dat Pirenne geen gebruik maakte van een groot aantal cruciale Arabische bronnen, zodat alvast het ene luik van Pirenne's dichotomie grondig opnieuw diende geformuleerd te worden: 'the evidence against the Pirenne thesis implies that there was no single 'ancient world' to be conquered by the Muslims'. Maar Frank's slotzin verklaart waarom hij zo dankbaar is dat Pirenne het waagde zijn thesis neer te pennen: 'What I appreciate about Pirenne is to remind us that the history of the West must be seen in global perspective, alongside the history of the Arabs and the Byzantines'.³⁵ Anders geformuleerd: een boek met een uitdagende these is altijd nuttig en waardevol, als een intellectuele uitdaging, ook als het nadien onvolmaakt blijkt te zijn qua documentatie, en zelfs onjuist voor een aantal interpretaties. Marc Bloch legde perfect de vinger op deze wonde in een recensie van een ander boek van Pirenne: 'Tout grand livre, en même temps qu'une leçon, est un point de départ'.³⁶ Na het verschijnen in 1937 hebben generaties historici er inspiratie in gevonden om zowat elke bladzijde te contesteren en aan te vullen met de resultaten van nieuw onderzoek. Roberto Lopez ontdekte nieuwe economische realia, Philippe Grierson monetaire nova, Adriaan Verhulst stelde nieuwe perspectieven voor inzake het ontstaan van de steden, en vooral de archeologen ontdekten onbekende sites waarvan Pirenne geen weet kon hebben. Alfred Havighurst bezorgde een verzamelbundel rond 'The Pirenne Thesis', die driemaal, in aangepaste versies, verscheen tussen 1958 en 1976 ; het werd gevolgd door een andere bundel 'Archeology and the Pirenne Thesis', onder leiding van Richard Hodges en David Whitehouse, in 1983, herzien in 1996.³⁷ Nauwelijks één volzin van het boek van 1937 hield onverkort stand, maar de thesis is er nog steeds. En daarmee heeft Pirenne zijn doel bereikt. Of, zoals hij ooit schreef in een brief aan Johan Huizinga over hun uiteenlopende visie over de Bourgondische staatsvorming: 'L'essentiel est de faire réfléchir'.³⁸

'Mahomet et Charlemagne' is ongetwijfeld de meest onthullende casus om Pirenne's techniek van het concipiëren en het opbouwen van een nieuwe idee te achterhalen, als één lang gevecht met de engelen. Het toont de achillespees van zijn ongeduld om een flitsende these te lanceren alvorens het detail-onderzoek uitgeput is.

34 H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (Brussel 1937); vertaald als: *Mohammed and Charlemagne* (Londen 1939).

35 K.W. Frank, 'Pirenne Again: A Muslim Viewpoint', *The History Teacher* 26 (mei 1993), 379.

36 M. Bloch, 'Les techniques, l'histoire et la vie', *Annales d'histoire économique et sociale* 7 (1935), 79-80; dit is in feite een bespreking van Pirenne's *Histoire économique et sociale du moyen âge* (Parijs 1933).

37 A. F. Havighurst, *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism and Revision* (Boston 1958); 2e ed. (Lexington 1962); 3e ed. (Lexington 1976); R. Hodges & D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne, and the Origins of Europe: Archeology and the Pirenne Thesis* (Ithaca, New York 1983), Franse herziene editie (Parijs 1996).

38 J. Tollebeek, 'Au point sensible de l'Europe. Huizinga en Pirenne', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 74 (1996), 429.

De eerste flits was er al in oktober 1889, amper drie jaar nadat hij als jong docent bij de Gentse Universiteit was begonnen. Twee studenten kandidatuur Rechten noteren vlijtig de woorden van de meester; gedrukte syllabi waren er toen nog niet. Student G. Würth: 'L'empire avait des ports, Marseille et Bordeaux, qui maintenaient une situation économique. Le premier a disparu par suite de la prise de la Méditerranée par les Arabes. Alors disparut tout commerce au 7ème siècle'³⁹. Student Victor Maistriau: 'La Méditerranée, lac musulman'.⁴⁰ Het zijn allerpersoonlijkste optekeningen in de les: de kans is dus wel groot dat Pirenne vrijwel letterlijk gezegd heeft wat in beide college-nota's staat, temeer dat we er de directheid van de getalenteerde lesgever en de treffende elliptische stijl van de meester moeiteloos in herkennen. Een tweede incubatiefase was het gedwongen verblijf in diverse kampen en privé-woningen in Duitsland; niet alleen gaf de gedwongen isolatie hem ruim tijd tot reflectie, bovendien kwam hij in de eerste periode in contact met Russische gevangenen, aan wie hij les gaf, en die hem Russisch leerden, maar ook het besef bijbrachten dat hij in de vroege geschiedenis van Europa ook Oost-Europa en het Byzantijnse rijk zou betrekken. Vanaf 1922, toen Pirenne een prille eerste versie van de these in een artikel in druk gaf,⁴¹ waren er meteen enthousiaste *believers* en verwoede *disbelievers*. Op het International Congress of Historical Sciences in Oslo in 1928 ventileerde de Duitse economisch historicus Alfons Dopsch ongeveer alle bezwaren die men tegen de thesis kon inbrengen.⁴² Er waren ook felle voorstanders. Marc Bloch drong in vrijwel elke brief aan Pirenne aan op een snelle publicatie. Maar Pirenne nam zijn tijd: 13 jaar lang, tot 4 mei 1935, net voor zijn dood, heeft hij de tekst bijgestuurd en verfijnd.

Epiloog

Pirenne probeerde graag met uitdagende stellingen. Toch ging hij nooit over één dag ijs. Hij testte zijn vondsten steeds voorafgaandelijk uit. In zijn colleges in Gent bijvoorbeeld, zoals het geval was voor 'Mahomet Charlemagne'. Voor de generatie-thesen van 'Les périodes' had hij een try-out gemaakt op het International Congress of Historical Sciences in Londen in 1913, waar tal van toehoorders hem hadden aangemoedigd om de lezing te publiceren.⁴³

Pirenne eigde zich bewust het recht toe op vermetelheid en snelle synthese, maar niet uit zwakheid, niet omdat hij niet in staat was tot klassiek en positivistisch erudiet vakwerk, dat gesteund was op het kritisch filteren van primaire bronnen. Hij was, door zijn klassieke opleiding, tegelijk een vakman gesneden uit het goede hout⁴⁴. Na zijn

39 Nota's van G. Würth in een manuscript met de naam: *Cours d'histoire politique de moyen-âge, donné par Mr. Pirenne, Gand, le 16 octobre 1889*, vol. 2, p. 9, en vol. 3, p. 20 (Archief Universiteit Gent, 7G 1470).

40 Het citaat Maistriau is vermeld bij: J. Dhondt, 'Henri Pirenne: historien des institutions urbaines', *Annali della Fondazione Italiana per la Storia Amministrativa* 3 (1966), 97, n. 28.

41 H. Pirenne, 'Mahomet et Charlemagne', *Revue belge de philologie et d'histoire* 1 (1922), 77-86; idem, 'Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens', *Revue belge de philologie et d'histoire* 2 (1923), 223-235.

42 Lyon, *Henri Pirenne*, p. 327.

43 Pirenne, 'Les périodes', 258.

44 Deze analyse stemt overeen met een statement van R. Van Caenegem, 'Henri Pirenne: Medievalist and

studies in Luik genoot Pirenne postgraduaat in de mekka's van de technische hulpwetenschappen, paleografie bij Arthur Giry aan de Ecole des Chartes in Parijs en bij Wilhelm Arndt in Leipzig, diplomatiek bij Harry Bresslau in Berlijn, Stads geschiedenis bij Giry aan de Ecole pratique in Parijs, en economische geschiedenis en historische demografie bij Gustav Schmoller in Berlijn. Hij doceerde trouwens achteraf in Luik en Gent paleografie en diplomatiek, en praktische seminaries gesteund op primaire bronnen. Hij publiceerde in 1909 een platenatlas met facsimilé's van middeleeuwse teksten, ter illustratie van de colleges diplomatiek.⁴⁵ In 1891 bezorgde hij een kritische teksteditie van het verhaal van Galbert van Brugge, en tussen 1906 en 1924 vier forse banden met de akten, processen, rekeningen en correspondenties rond de Vlaams middeleeuwse textielnijverheid. Van 1907 tot 1935 was hij ononderbroken secretaris van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, waar hij de kritische editienormen naar Duits en Frans model introduceerde, en het initiatief nam voor reeksen met nieuwe types van bronnen, zoals de akten van de middeleeuwse vorsten en de verslagen van de zittingen van de volksvertegenwoordiging.

Net als Pablo Picasso zich de meest vermete deconstructies van de door hem uitgebeelde personages veroorloofde, terwijl hij even virtuoos accurate en natuurgetrouwe portretten kon bezorgen, meende Henri Pirenne dat hij zich een eigenzinnige these als 'Mahomet et Charlemagne' kon permitteren, nadat hij jarenlang had bewezen het historisch métier in al zijn finesses te beheersen.

Bibliografie

J. Dhondt, 'Henri Pirenne: historien des institutions urbaines', *Annali della Fondazione Italiana per la Storia Amministrativa* 3 (1966), 81-129.

A.F. Havighurst, *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism and Revision* (Boston 1958; 2nd ed., Lexington, 1962; 3rd ed., Lexington, 1976).

B. Lyon, *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study* (Gent, 1974).

R. Hodges en D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne, and the Origins of Europe: Archeology and the Pirenne Thesis* (Ithaca, NY, 1983) (Franse herziene editie: Paris, 1996).

A. Verhulst, 'The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis', *Past and Present*, 122 (1989), 1-35.

R. Van Caenegem, 'Henri Pirenne: Medievalist and Historian of Belgium', in: L. Milis e.a., (eds.), *Law, History, The Low Countries and Europe. R. C Van Caenegem* (London - Rio Grande, 1994), 161-178.

Historian of Belgium', in: L. Milis e.a. (eds), *Law, History, The Low Countries and Europe. R. C Van Caenegem* (Londen - Rio Grande 1994), 166.

45 H. Pirenne, *Album belge de diplomatique* (Jette - Brussel 1909).

J. Tollebeek, 'Au point sensible de l'Europe. Huizinga en Pirenne', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 74 (1996), 403-434.

P. Toubert, 'Henri Pirenne et l'Allemagne, 1914-1923', *Le Moyen âge*, 107 (2001), 317-320.

M. Boone, 'L'Automne du Moyen Age'. Johan Huizinga et Henri Pirenne', in : P. Moreno en G. Palumbo (eds.), *Autour du XVe siècle. Journées d'études en l'honneur d'Alberto Vavaro* (Genève, 2008), 27-51.

W. Prevenier, 'Henri Pirenne (1862-1935)', in: Ph. Daileader en Ph. Whalen (eds.), *New Historical Writing in Twentieth-Century France. French Historians, 1900 - 2000* (Oxford, 2010), 486-500.

